

ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІ ЖӘНЕ КІТАБИ АҚЫН ҚИССАСЫ

Doç.Dr.Sapar ERGOBEK □

АННОТАЦИЯ

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімінің, өмірлік ұстанымының негізін танытатын хикметтері қазақ ақындары тарапынан ғасырлар бойы жырланып келді. Сопы ақын хикметтерінің мәні мен маңызы қазақ ақындары жырлаған дәуірлер тынысына өзек боп өрілді. Жыраулар поэзиясы өкілдері шығармаларында көрініс беретін мұсылман діні, мұсылманшылық туралы ойлары Ясауи ілімімен, Бақырған шығармаларымен, Алтын Орда дәуірінде өркендеген мұсылмандық өркениетімізбен сабақтасып жатады. Әсіресе отарлық дәуір аталатын XIX ғасыр ақындары шығармаларындағы зарлы әуен, зар заман сарыны Ахмет Ясауидің дәуір, дәуір тынысына орай құбылған адам болмысы туралы өрілген ойларымен тығыз сабақтастықта жырланды десек артық болмайды. Зар заманның ұлы жыршылары деуге болатын Дулат, Шортанбай, Мұрат шығармалары, Кердері Әбубәкір толғаулары Ясауи толғаған заман жайымен үндесіп жатты.

Түйін сөздер: Ясауи хикметтері, сопылық ілім, жыр, жырау

YESEVİ HİKMETLERİ VE EDEBİ ŞAİR KİSSASI (LAFI)

ÖZ

Hoca Ahmet Yesevinin Tasavvuf ilimin ve hayati ilkelerini temelini tanıtan hikmetleri kazak şairleri tarafından yüzyıllar boyunca şarkılanıp geldi. Tasavvuf (Sufi) şair hikmetlerinin anlamı ile önemi kazak şairleri seslenen yüzyıllara temel oldu. Jırau (şair) şiirlerinin temsilcilerin eserlerinde yansıyan müslüman dini, müslümanlıkla ilgili düşünceleri Yesevi ilimiyle, Bakırğan eserleriyle, Altın Orda döneminde gelişen müslüman medeniyetle bitişmektedir. Özellikle sömürge dönemi denilen XIX asır şairlerin eserlerinde zaryk (ağlayan) müzik, ağlama dönemin sesleri A.Yesevinin çağ, çağ nefesine vesilesiyle değişen insan doğası üzerinde ortaya çıkan düşünceleri ile bağlantılı olarak seslendi dersek artıklık olmaz. Zar zamanın en büyük şairleri Dulat, Şortanbay, Murat eserleri ve Kerderi Abubakir destanları Yesevi seslenen dönemi ile birleşerek geldi.

Anahtar Kelimeler: Yesevi hikmetleri, Tasavvuf ilim, Jır (şiir, ozan), Jırau (Şair, destan)

Kіpіcne

Ахмет Ясауи поэзиясы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында ерекше өркендеген дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері-кітаби ақындар шығармашылығына айрықша әсер етті. Өздері мұсылманша оқып өскен, қалыптасқан, соған орай бүкіл шығармашылық тақырыбы, әдеби дәстүрі ислам дінімен, мұсылманшылықпен байланысты дамыған, сол арқылы қазақ мұсылмандық қиссалық әдебиетті қалыптастырған кітаби ақындар жырлаған басты тақырып – дін мәселесі болды. Олардың осы шығармашылық жолында Ясауи сопылық ілімі мен оны негіздеген хикметтері олардың діни ағартушылық және діни-әдеби шығармашылықтарына басты бағыт-бағдар болған. Олай дейтініміз, Ясауи өзінің сопылық ілімін хикметтерінде жырлағанда басты-басты тақырыптары мыналар болды: Алланың бірлігі мен барлығы және Алладан қорқу, Хақ дидарына ғашық болу, мейірімділік, қайырымдылық, төзімділік, адал еңбекті үндеу, білім мен ғылым (Mert, 1999: 37).

Дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері – кітаби ақындардың негізгі шығармашылық жанры қиссалар болды, сонымен қатар назым, дастан, хикая секілді жанрлық атауларды қолданып отырды. Бірақ ең көп қолданған жанрлық атауы қисса болды. Бұл туындылар мұсылмандық, діни сопылық әдеби дәстүрге орай көп жағдайда Алла Тағалаға мадақ, хамд, сәнә жырлаумен басталып отырды. Осыдан кейін Мұхаммед пайғамбардың пайғамбарлық қызметі, дін жолындағы қайраткерлік еңбегі ерекше жырланды. Сонан соң төрт шарияр, дін жолында қызмет еткен сахабалар мадақталды. Осы жолдардан кейін қисса авторы өзі жайлы, шығармашылық мақсаты туралы діни ойларын, өзі жазып отырған нәзиралық туындының түп негізі туралы мағұлматтарды да жасырмай көрсетіп отырды. Бұл - өзінше кітаби ақындарда шығармашылық дәстүр болып қалыптасқан ерекшелік. Бұл шығармашылық дәстүрдің бір бастау арнасы Ахмет Ясауи хикметтерінің жырлану үрдісінде жатыр. Кітаби ақындар сопы ақынның хикметтерінің жолымен Мұхаммед пайғамбарды, төрт шариярды, сахабаларды жеке-жеке қиссалар етіп жырлаған. Сондай шығармалардың бірі – Ясауи өз хикметтерінде көп жырлайтын, мадақтайтын, жұртқа сопылықтың үлгісі ретінде ұсынатын Мансұр әл-Халлаждың сопылық жолын жырлайтын «Қисса Мансұр әл-Халлаж» туындысы еді. Туындының нәзиралық авторы – кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлы:

Бұ қисса бұрын нәшір парсы еді,
 Бір күні назым бопты хорезм тілді.
 Қазақи-түркімен жазайын деп,
 Жүсіпбектің көңіліне және келді, - дейді.

Келтірілген үзіндіден туындының қолдан-қолға, елден-елге өткен сапар жолы көрінеді. Түп төркіні парсылық қара сөзді шығарманың бір уақыттарда түркі өлең сөзді шығармаға айналғаны аңғарылады. Жүсіпбектің сол нұсқадан қазақша сөйлетіп отырғаны анық көрініп тұр. Бұрын жырланған шығарма желісімен жүріп отырса да, Жүсіпбек нәзиралық туындысына өз тарапынан көп нәрсе қосқандығы байқалады. Шығарма алғысөзі ретінде көлемі елу жолдық діни сопылық өлең берілген. Онда ақын дәстүр бойынша Алла Тағаланы, Мұхаммед пағамбар нұрын, төрт шариярды жырға қосады. Бұл мұсылмандық әдебиетке тән дәстүр болғанымен, кітаби ақын жырын дүние жаратылысымен, бүгінгі өмірмен, адам табиғаты, иман мәселесімен сабақтастырып отырады:

Бастайын бір Алланың атыменен,
 Түзеткей өз құдірет затыменен,
 Бихамдулла, біздерді қылды инсан,
 Жайылар біздей құлдар хатыменен, - деп ақын Алла Тағаланың адам етіп жаратқанына шүкіршілік ете отырып шығармашылық ететінін айтады.
 Алланың заты- пәк, әуелі жоқ.
 Интаһа – ахирының өлшеуі жоқ.
 Біздерді адам қылып иман берді,

Шүкір Алла, бұл жері көңілге тоқ, -

деп Алла Тағала пәктігін жырлай отыра адам етіп жаратып, иман бергеніне шүкіршілік қылады. Өйткені саналы адамзат баласының өмірлік тірегі – иман, иманды өмір деп біледі ақын.

Бір қатра нұр жаратты Тәңірім бұрын,

Сол деп айтар білгендер досты нұрын.

Ошал нұрдан жаратқан бұ ғаламды,

Өзі айтпаса кім білер Құдай сырын, -

деп Алла Тағаланың алдымен Мұхаммед пайғамбар нұрын, содан бұ ғаламды жаратуын, сол нұрдан тамған терден төрт шаһарияр жанын, иманды т.б. жаратуын жырлайды. Кітаби діни ақын Жүсіпбек өз кіріспесінде Имам Ағзамнан бастап, Шафиғи, Имам Ахмет, Имам Мәлік, Әбу Жүсіп, Ыдырыс имам, сүннет, жол, маһаб туралы айта келіп:

Бұ қисса шейх Мансұр хикаяты

Мекені - Мысыр шаһары, уәлаяты.

Жүсіпбек сөз қозғасын ер Мансұрдан,

Алланың болса әгер ғинаяты, - деп негізгі тақырыпқа көшеді. Кітаби ақын қолында Мансұр сопы жайлы жырланған, өзі сөз еткен кітаптардан бөлек, ең алдымен, Ахмет Ясауи хикметтері болды деуге болады. Өйткені қиссаның көп жерінде айтылған ойлар мен оқиға желісі Ясауи хикметтерімен сәйкес келеді. Ахмет Ясауи хикметтеріндегі Мансұр әл-Халлаждың жырлануын ғалым А.Ахметбек былай береді: «Сюжетті хикметтердің ең көлемдісі ретінде 108-хикметті атаймыз. Бұл шығарма жиырма жеті шумақтан тұрады. Хикметтің мазмұнына Йассауидің арқа тұтар адамы сопы Мансұрдың аңызға айналған өлімі арқау болған. Хикметте тарихта болған екі сопының аты аталады. Әл-Халлаж Әбу-л-Муғис әл-Хусейн бн Мансур (шамамен 858-922 жж.) өзінің сопылық оқуын ашық уағыздап, ресми дін басыларының қуғынына ұшырап, сот үкімімен өлім жазасына кесілген адам. Кейіннен өлім жазасының орнына сиқыршы ретінде үш күн дар бағанаға байланып, масқараланады. Аңыз бойынша, өз оқуынан бас тартпай қайсарлық танытып, бағана басында “әнә-л-Хақ” (мен Хақпын) деген атақты сөзін айтады. Бұл сөз мәнін күпірлік деп таныған қожа-молдалар Мансурды кәпір ретінде жазасын тартуды талап етеді. Мансур қалған өмірін қамауда өткізеді. Ал Зу-н-Нун әл-Мисри Әбу-л-Файд Саубан бн Ибрахим (шамамен 796-860 жж.) алғашқы сопылардың бірі. «Мақамдар мен ахуалдар» оқуының негізін салушы, суфизм атасы ретінде танылады. Бұлар екеуі өмірде бір-бірімен кездеспеген. Бірақ Йассауи фантазиясында Зу-н-Нунның оқу жалғастығын Мансурмен көрсету үшін Зу-н-Нунды Мансурдың пірі деп таныстырады (Мұндай байланысты өзінің Арыстан Баб арқылы Мұхаммедтің тікелей ізбасары ретінде беру тәсілін қайталауда көреміз). Яғни, уақыттың оқуға білімге күші де, заңдылығы да жүрмейтінін тағы да белгілегендей. Сөйтіп, Зу-н-Нун алғашқы сопылар қатарын құрса, Мансур осы қатарды жалғастырушы екенін, екеуі бір дүниенің құрылысын

салушылар екенін таныту бар. Сондықтан дастан-қиссада Зу-н-Нун Мансурдың пір болып, оның қолдаушысы, әрекетіне тура да, әділ баға беруші ұстаз образында бейнеленген (Ahmetbek, 1998: 71). Ғалым А.Ахметбек Ясауидің Мансұр әл-Халаж оқиғасын арқау еткен бір ғана 108-хикметін атаса, шын мәнінде, хикметтердің кейінгі түрлі басылымдарында олардың реттік саны ауытқып отырады. Мәселен, ҚР Білім және ғылым министрлігінің Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының шығаруымен 2000 жылы басылған (*Yassauı, 2000: 58*) нұсқасында 9, 22, 76, 79, 88, 89, 123, 142-хикметтерінде Мансұр оқиғасы, ілімі жырланады. Үлкен орын беріліп, сюжетті өлең үлгісінде жырланғандары - 9, 22, 89-хикметтері.

Махаббат жолында ғашық болып Мансұр өтті,
 Белін байлап Хақтың ісін мекем тұтты.
 Жәбірлеу, қорлауды да көп есітті,
 Ей, мұсылман, мен де Мансұр болдым міне.
 Ғашық Мансұр “Әнә-л-Хақты” тіліне алды,
 Жәбірейіл келіп, “Әнә-л-Хақты” бірге айтты.
 “Әнә-л-Хақтың” мағынасын білмес надан,
 Дана керек бұл жолдарда таза мардан.
 Ақылды құлдар Хақ жолын жадына алған,
 Жаннан кешіп жаратқанды сүйдім міне.

деген секілді Ахмет Ясауи хикметтерінен аңғарылатын жайт – Мансұр әл-Халаждың сопылық ілімін оның өте жоғары бағалағаны, оның ісін, өлімін сопылық, шын ғашықтық жолындағы ерлік деп танығаны, өзіне өмірлік, діни ілімдік сопылық жолында үлгі-өнеге етіп ұстанғаны көрінеді. Шындығында, сопылық ілім тарихындағы атақты сопылардың бірі Халлаж Мансұрдың сөздері мен аңыздары мұсылман халықтары мен сопылық шығармаларда өшпес із қалдырғаны анық (Körgülü, 1993). Сопылық жол осы Халлаж Мансұр ілімі арқылы жаңа бір кезеңге өткен. Оның бүгінге дейін аты өшпеуі “әнә-л-Хақ” (мен құдаймын) деген атақты сөзіне байланысты. Бұл сөздің тура мағынасы ислам сенім негіздеріне қайшы келгенімен, сопылардың түсіндіруі бойынша түсінуге қиын, бірақ түпкі мағынасы дұрыс айтылған сөз. Халлаж Мансұрдың сөзіне түсінбеген замандастары оны өлім жазасына кескен. Халлаж Мансұрдың атақты осы сөзін Имам Ғаззали жақтап, оны былай түсіндіреді: “Егер бір шыны ыдысқа кез келген реңдегі сусын құйсаң, шыныдан шынының бейнесі емес, сусынның реңі көрінеді. Міне осы сияқты жүрегіндегі Аллаһтың көрінісін көрген сопы, өзін емес, Жаратушысын көреді. Сондықтан ол өзін “әнә-л-Хақ” деп жар салуы мүмкін” (Sebecioglu, 1997) .

Кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мансұр әл-Халаж» шығармасы мазмұндық тұрғыда іштей жіктелген екі бөліктен тұрады деуге болады: алғашқы жартысы сопы Мансұр әл-Халаждың сопылық өмір жолы және сол жолда опат болуы болса, екінші бөлігі Мансұр мәйітінің суға шашылған күлінің көбік болуынан Алла Тағаланың құдіретімен жаралған шығармада әкесі

Мансұрдың сопылық ілімін жалғастырған баласы - сопы Насим оқиғасы. Мансұр оқиғасының бастауы оның қарындасы Әнал туралы аңызды өзек етеді. Әнал оқиғасы Ясауи хикметтерінде жырланбайды. Мансұрдың аңыз бойынша сопы болып қалыптасуына Әнал оқиғасы себепкер болды делінсе де, оның бұл оқиғаға дейін де Хақ жолын берік тұтынған жас жігіт екендігі айтылады. Оны ақын былайша жырлайды:

Шейх Мансұр жас жігіт,
Көзге жастау болса да,
Ақыретке бас жігіт.
Дайым Хақтан қорқады,
Екі көзден жас төгіп,
Тағат қылу Аллаға.

Қиссада Мансұр қарындасының шілтендер талабымен ұсынған бір ұрттам сопылық шараба таһур шарабының өзіне есінен танып қалады. Ғалым А.Әбдірәсілқызы Ясауи хикметіндегі «шарап» сөзін сопылық мәнде былай түсіндіреді: «Сопылық поэзиядағы тұрақты символдардың бірі – *шарап*. Жаратылыстың хикметін, Алла мен адам бірлігін бар болмысымен, рухымен сезінуден туған экстаз хәліндегі күйді сопылардың мастық хәлмен шендестіріп, оны “*уахдат* (болмыстың бірлігі) *шарабынан*” мас болу деп сипаттаған. Сопылық тәжірибедегі мұндай халге рухани ұстаздың жанқиярлық жолбасшылық еңбегінің арқасында ғана жету мүмкін болып саналады. Сондықтан «*Пірмұған*» – шарап құюшының, яғни рухани ұстаздың символы болып табылады» (Abdirasilkızı, 2007: 87). Қиссада шілтендердің шарабының әсерін ақын:

Ішкен соң жалғыз ұрттам ақыл танды,
Оттайын іші-тысы күйіп жанды.
Не айтып, не қойғанын бірін білмей,
«Һуа Хақ» деп ізімен қайта салды...
Бұ сөзге қосып айтты: «Әнал-әл-Хақ»,
Өзін-дағы қосады «мен – әл-Хақ», - деп.
«Қай жерде, қай пенденің ісі ақ болса,
Һәрқашан сол пендеге Құдай жақ», -

деп, Мансұрды өзгеше бір кейіпке түсіргенін, оның сопылық, дәруіштік сипатқа ие болғанын суреттеп береді. Қиссадағы бұл сәт - кейіпкер Мансұрдың шын сопылық биігіне көтерілгенін көрсетіп, діни қиссаның тақырыптық идеясын ашатын тұсы. Осыдан кейін Мансұр елді, шаһарды аралап дәруіш болып жүреді. Оның бұл жаңа сипаты былайша бейнеленеді:

«Әнә-л Хақ» деп айтады көкке бағып,
Қызарып екі көзі көксін қағып.

Ақыл-нұшын білмейді диуана боп,
 Бұрқырап ауызынан көбік ағып.
 Әнал да Хақ, мен де Хақ, әдет болды,
 Мансұрдың іші-тысы нұрға толды.
 Түнде ұйқы көрмеді, күндіз – күлкі,
 Тоқтаусыз кезіп жүрді шаһар-елді.

Мансұрдың бұл ахуалын, айтып жүрген сопылық әуенін молдалар естиді. Олар Мансұрды ортаға алады, Мансұр айтқан әуенінен қайтпайды. Мансұрдың айтқан сөзін, ұстанған сопылық жолын нәзиралық шығарма авторы дұрыс деп таниды. Молдалар оның сөзінің шын сырын түсінбеді деп береді. Шығармада:

Білмеділер молдалар,
 «Әнә-л-Хақтың» мәнісін...
 Зар қылып Хаққа зарлайды,
 Өзі ғашық Тәңірге...
 Кереметсіз надандар
 Хақ сырды қайдан танысын
 Жұртқа теріс болса да,

Мансұрдың көңілі Хаққа шын, - деп Мансұрдың сопылық жолын қуаттап жырлайды. Шығарманың осы сәттері Ахмет Ясауи хикметтерімен үндесіп жатыр. 22-хикметте Ахмет Ясауи сопы Мансұр халін былайша суреттеп жырлайды:

Тынбай ғашық, үһлеп, деп Құдайына жалбарынып,
 Жүрер ондай ғашықтар күндіз-түні сарғайып.
 Зар жылатар ғашықты, ғашық жолында Құдайым,
 Ғашық жолында маламат, оны көрер мұнасіб, -

деген үзіндіден Мансұрдың халі шын сопылық, ғашықтық деп бағаланып отыр. Осы хикметте айтылған Мансұр оқиғасы қисса оқиғасымен сабақтасып жатыр, мұнда да:

Мансұр бір күн жылады, жарандардан рақым келді,
 Шілтен шарбат ішкізді, Мансұрға мейірін салып.
 Мансұр айтар: «Ана ал-Хақ», еранлар ісі бір Хақ.
 Молдалар айтар: «Нахақ» көңіліне иман алып.
 Айтпағыл «Ана ал-Хақ» деп, кәпір болдың, Мансұр деп,

Құран ишара болды дер олар көптесіп, - деп Мансұр оқиғасы баяндалады. Сопы ақын Мансұр ілімін қолдап: Білмес еді молдалар «Ана ал-Хақтың мағынасын, Хал ақылына Хал ілімін Хақ көрмеді мұнасіб, - деп түйеді. Бұл жолдар кітаби ақынның «Кереметсіз надандар Хақ сырды қайдан танысын» деген

ойларына жалғасып жатыр. Ахмет Ясауидің Мансұр, Насим сопылардың ілімін қолдағаны және өз хикметтерінде қуаттап жырлап отырғаны көрінеді (Eraslan, 1983). Сонымен бірге, кітаби ақын Жүсіпбектің де Ясауи сопылық жолын ұстанғаны, сол ілімді уағыздап «Қисса Мансұр әл-Халажды» жазғаны аңғарылады. Қиссаның сопы Мансұр, Насим оқиғаларының өліммен аяқталуына молдалар себепші болады. Ахмет Ясауи хикметтерінде де дін өкілдері - молдалар қатты сыналады. Осыдан сопылық ілімнің тууы мен таралуында, дәстүрлі дін өкілдері тарапынан үнемі қудаланып отырғаны аңғарылады. Алланың Хақтығын, Бірлігі мен Барлығын, Хақ дидарына ғашықтықты, Алла елшісі Мұхаммедті, төрт шариярды, пәктік пен тазалықты, адалдықты, т.б. жырласа да, сопылық ағым қашан орныққанша, көп қиындық көргені, қудаланғаны танылады.

Қорытынды.

Кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мансұр әл-Халаж» туындысы - әрі көлемді, әрі қызықты оқиғамен өрілген діни сопылық шығарма. Шығармада он бір буынды қара өлең үлгісі, жеті-сегіз буынды жыр үлгісі алма-кезек қолданылып отырған. Кіріспеде кітаби ақын туындының түп негізі парсы тілді насыр сөзді, одан соң хорезм тілді назым болды, содан қазақи, түркі жазғым келді десе де, шығарманы жазу барысында көп пайдаланғаны - Ясауи хикметтері. Қисса оқиғасы мен Ясауи хикметтерінде жырланған Мансұр оқиғасы бір-біріне өте жақын өрілген. Бұл - ғасырларға жалғасып жатқан әдеби дәстүр сабақтастығы. Ясауи сопылық ілімі мен ақындық мектебінің дәстүрі Алтын Орда дәуіріне, діни әдебиетке ұласып, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында ерекше дамыған дәстүрлі жазба әдебиетке және оның өкілдері-кітаби ақындар шығармашылығына жалғасқаны, Ясауи хикметтері мен Рабғұзи қиссалары көптеген діни ғашықтық, хикаялық қиссаларға бастау болғаны анық көрінеді.

ADEBIETTER

AHMETBEK A., (1998), *K.A.Yassauı*, Almatı: Sanat.

ABDIRASILKIZI A., (2007), *K.A.Yassauıdın akındık alemı*, Almatı.

YASSAUİ K.A., (2000), *Hikmetter*, Şağatay tilinen audarılgan, Almatı: Dayik press, 208

KÖPRÜLÜ F., (1993), *Türk edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul.

CEBECİOĞLU E., (1997), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara.

ERASLAN K., (1983), *Divan-i Hikmetten Seçmeler*, Ankara

MERT H., (1999), *Hoca Ahmet Yesevi*, Ankara.